

Матија Р. СТОЈАНОВИЋ*, matija.s@ucg.ac.me

УСТАВ СФРЈ ОД 1974. И УСТАВНИ (ДИС) КОНТИНУИТЕТИ НА ТЕРИТОРИЈИ (БИВШЕ) ЈУГОСЛАВИЈЕ

APSTRACT: *This article analyzes the continuity of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (as defined by the 1974 Constitution of the SFRY) with the later former Yugoslav republics. In this regard, the article will present the process of revising the 1974 Constitution of the SFRY and the extent to which the federal republics of the SFRY, when adopting new constitutions in the early 1990s (and gaining independence), acted in accordance with its provisions. In doing so, the paper will pay special attention to the issue of constitutional and state continuity of the newly formed republics in relation to the SFRY, in particular by presenting the opposing conceptions of the internal and international legal continuity of the Federal Republic of Yugoslavia (FRY) and the SFRY. Finally, the author will present how the acceptance of the international legal position on the lack of continuity of the FRY with the SFRY accelerated the process of disintegration of the FRY itself.*

KEYWORDS: *1974 Constitution of the SFRY, constitutional continuity, identity of the legal order, Federal Republic of Yugoslavia, dissolution.*

Увод

Питање идентитета државе нераскидиво је повезано са питањем њеног континуитета.¹ Како се идентитет може разумјети као (о)чување

* Аутор је сарадник у настави на Правном факултету Универзитета Црне Горе, докторанд на Правном факултету Универзитета у Београду. / The author is a teaching assistant at the Faculty of Law, University of Montenegro, and a doctoral candidate at the Faculty of Law, University of Belgrade.

¹ У правној науци се појам „идентитета“ користи на различите начине. Ми га, у овом случају, користимо у најужем значењу „идентитета“ у смислу истоће, подударности, вежући га притом за правни поредак (државу) као такву. Питање идентитета правног поретка не треба мијешати са питањем уставног идентитета.

истоће субјекта кроз вријеме,² тако се и идентитет државе може разумјети у оквиру питања кад једна држава, у свјетлу промјена, окончава или наставља своје постојање. То би значило да све док једна држава одржава свој континуитет, она одржава и свој идентитет. Супротно томе, наступањем дисконтинуитета, нарушава се и идентитет државе. Ријечима Стевана Врачара: „Дисконтинуитет државноправног поретка може се дефинисати као прекид постојања једног и стварања, уместо њега, неког другог државноправног поретка“.³ Правна наука разликује унутрашњи и спољашњи континуитет, али и идентитет државе.⁴

Унутрашњи идентитет је оно како једна држава доживљава свој континуитет кроз вријеме. У том погледу, не постоји општеприхваћено мјерило према ком би се утврђивало да ли је и кад нека држава изгубила свој идентитет. Уколико слиједимо Келзенову „чисту теорију права“, онда ћемо рећи да је свака промјена у правном поретку државе, која није имала непосредан основ у постојећим прописима, „уставни пуч“ који нераскидиво прекида континуитет једног поретка, стварајући, умјесто њега, сасвим нови поредак. Келзен, дакле, идентитет поретка заснива на континуитету поштовања процедуре и хијерархије, кроз који се обезбјеђује очување „основне норме“ једног поретка (која је, у крајњем, извор важења свих других норми у том поретку). Због тога се његов приступ може назвати – процедуралним или формалистичким.⁵ Супротно њему, стоји материјалистички приступ, који приликом одговора на питање да ли је правни поредак очувао свој идентитет, умјесто на форму, фокус ставља на његову *садржину*. Дакле, према том виђењу, поредак губи свој идентитет, не усљед кршења његових формалних процедура, већ због садржинске промјене његовог, може се

² О појму „идентитета“ као континуитета кроз вријеме *вид.* Gary Jacobsohn, „Constitutional Identity“, *The Review of Politics*, Vol. 68, No. 3, 2006, 371.

³ Стеван Врачар, „Револуција и дисконтинуитет државноправног поретка“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 4, 1961, 425.

⁴ Гавро Перазић, „Међународноправни континуитет државе са освртом на континуитет СФРЈ-СРЈ“, *Војно дело*, вол. 51, бр. 2, 1999, 25–26.

⁵ Келзен објашњава: „Други случај, принципијелно различит од првог, јесте случај промјене устава револуционарним путем; тј. кршењем доскоракошњег устава. То је одлучујући критеријум, а не, да ли је уставна промена више или мање дубока. (...) то значи: све док се правни поредак појединачне државе претпоставља као суверен, са оба устава, који се један са другим не налазе ни у каквом правном односу, морају се правно прихватити две међусобно, потпуно различите државе; а то значи, конкретно изражено, ставити се или на становиште једног или другог устава, једне или друге државе“ Hans Kelzen, *Problem suverenosti i teorija međunarodnog prava*. Beograd, 2003, 205; исто у Hans Kelsen, *The General Theory of Law and State*, New Bruwsick — New Jersey 2006, 369; *види:* Benjamin Spagnolo, *The Continuity of Legal Systems in Theory and Practice*, Oxford — Oregon, 2015, 100.

рећи, духа.⁶ Као што је то обично случај у науци, многи аутори се определијеле за средњи приступ, који узима у обзир оба аспекта.⁷ Према таквом, средњем приступу, за заснивање унутрашњег дисконтинуитета и губитка идентитета једног поретка није довољно да се „створи“ извјесна норма мимо постојеће процедуре, већ је потребно да та норма битно измијени садржину тог поретка.

Ипак, у стварности, ово питање обично остаје унутрашње питање сваке државе, које није могуће одредити *a priori* и на апстрактном нивоу.

Ствари су битно другачије када говоримо о међународном идентитету државе. У том случају, то да ли је нека држава, услед извјесне промјене, престала да постоји или није – одређује међународна заједница, у складу са правилима међународног права.⁸ На тој равни, унутрашњи однос државе према њеном идентитету и континуитету је сасвим споредан. Довољно је рећи да је Федеративна Народна Република Југославија, упркос комунистичкој револуцији која је из темеља промијенила и поништила предратни поредак, у очима међународног права остала иста држава као и Краљевина Југославија.⁹ Дакле, међународни континуитет државе – оно како *други* (међународна заједница) виде одређену државу, представља нешто на шта предметна држава не може битно да утиче.

У контексту расправе о међународном идентитету и континуитету држава, потребно је разликовати двије категорије – државе *наследнице* и државе *настављаче* државности.¹⁰ Ове двије категорије, иако на први поглед сличне, битно су различите. Баш као и у случају људи, тако и са државама – да би постао нечији *наследник* – тај неко мора умријети. То конкретно значи да држава која је нечији наследник представља *другу* правну личност у односу на онога кога наслеђује. Супротно томе, *настављач* је заправо једна те иста личност као онај кога *наставља*. У том смислу, када говоримо да је извјесна држава *настављач* државности неке „друге“ државе, ми заправо нијесмо сасвим прецизни, јер *настављач* не наставља туђу државност, већ сопствену. Ми тада не говоримо о односу двије различите државе, већ говоримо о (временс-

⁶ *Budjemi*: Joseph Raz, „The Identity of Legal Systems“, *California Law Review*, 59(3), 1971, 795–815; Joseph Raz, „Kelsen’s theory of the Basic Norm“, *The American Journal of Jurisprudence*, 19(1), 1974, 94–111.

⁷ Момир Милојевић, „Континуитет и дисконтинуитет државног правног поретка“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1–4, 2001, 193–194.

⁸ *Више о томе*: Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2017, 239.

⁹ *Budjemi*: Stevan Đorđević, *O kontinuitetu država – sa posebnim osvrtom na međunarodnopravni kontinuitet Kraljevine Jugoslavije i FNRJ*. Naučna knjiga, Београд, 1967, 97–113.

¹⁰ М. Крећа, 2017, 238–240.

ком) односу једне те исте државе, са самом собом. У том случају, може се рећи да, упркос томе што је нека држава претрпјела извјесне измјене, *она наставља своју државност*.

О разликовању унутрашњег и спољашњег идентитета и континуитета државе, сликовито је писао Слободан Јовановић: „Да ли ће једна држава, с уставноправног гледишта, бити нова или стара, то је њена ствар. Ако хоће, она може своје уставно стање изводити из једног ранијег уставног стања; а може, исто тако, своје уставно стање засновати сасвим изнова, без икакве везе с прошлошћу. Само од ње зависи, да ли ће њено унутрашње уређење бити схваћено као једна историјска или једна самоникла установа. Стране државе не могу се у то питање мешати, јер је то њена унутрашња ствар. Напротив, да ли ће једна држава, с међународноправног гледишта, бити нова или стара, није њена унутрашња ствар. То је једно питање које се тиче и других држава (...) и зато у међународним односима постоји као правило, да свака нова држава треба да буде призната од осталих држава. (...) Зато је могућно да једна иста држава буде нова унутра, а споља стара“.¹¹

Питање континуитета и дисконтинуитета државе, односно тога да ли она има само насљеднике или/и настављаче, као и супротстављени одговори на то питање у међународноправној и унутрашњој сфери, пројавили су се и крајем прошлог вијека, конкретно поводом судбине Савезне Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). О томе шта је дало повод овим питањима и њиховим (различитим) одговорима, говорићемо у наредним поглављима.

Ревизиони поступак Устава СФРЈ од 1974.

Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) од 1974.¹² је у много чему био атипичан, па и у поступку његове ревизије. Он је прописивао да се Устав мијења одлуком Савезног вијећа (СВ) Скупштине СФРЈ,¹³ уз сагласност скупштина свих република и аутономних покрајина (чл. 398).¹⁴ То је значило да се Устав СФРЈ није мо-

¹¹ Слободан Јовановић, „Краљевина СХС“ у *Политичке и правне расправе II*. Просвета, Београд, [1935] 2005, 304–305.

¹² Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије („Службени лист СФРЈ“, бр. 09/74)

¹³ „Савезно веће сачињавају по тридесет делегата самоуправних организација и заједница и друштвенополитичких организација из сваке републике, односно по двадесет делегата из сваке аутономне покрајине (чл. 291, ст. 1 Устава СФРЈ од 1974)“.

¹⁴ У случају да се промјена није тичала положаја аутономних покрајина, промјена Устава се могла извршити без сагласности скупштина аутономних покрајина (чл. 398 Устава СФРЈ од 1974).

гао мијењати без сагласности свих република и двију аутономних покрајина, што је овој федерацији давао својеврсни уговорни карактер, својственији конфедерацијама неголи федерацијама.¹⁵ Оно што је посебно интересантно у случају СФРЈ било је то што, иако су се републике неизоставно питале поводом промјене савезног устава, савезна власт није имала утицаја у погледу промјене републичких устава.¹⁶ То је омогућило да републике самостално кроје своју правну судбину. Прве радикалније промјене у републичком устројству тичале су се увођења вишестраначја и преуређења економских основа самих република с краја осамдесетих година 20. вијека.¹⁷ Непосредно затим дошло је и до, показате се, далекосежнијих промјена, конкретно у виду осамостаљивања једног броја република СФРЈ.

Свој пут ка осамостаљењу прва је започела Република Словенија,¹⁸ а затим и Република Хрватска.¹⁹ Акти на основу којих су се ове двије републике осамосталиле, претварајући се из чланица федерације у самосталне државе, заснивали су се на идеји да је свака република СФРЈ била носилац права на самоопредјељење укључујући и права на отцјепљење, чије кориштење није било условљено пристанком других држава. То би значило да југословенске републике, баш као што су доброволно ступиле у федерацију, из ње могу и да иступе.²⁰ Теза о постојању овог права се прије свега заснивала на преамбуларном одређењу Устава да се СФРЈ конституисала: „полазећи од права сваког народа на самоопредјељење, укључујући и право на отцјепљење“. Међутим, поред тога што је ово право било спорно с аспекта његове природе и домета,²¹

¹⁵ Видјети: Павле Николић, *Од распада до безнађа и наде : сведочанство о једном времену*, Београд, 1997, 73–80; Јанко Ницковић, *Уставни развој „друге“ Југославије*, Београд, 2013, 474.

¹⁶ Чл. 206, ст. 1 Устава јесте прописивао да: „Републички устав и покрајински устав не могу бити у супротности са Уставом СФРЈ“, међутим, Устав није предвиђао механизам чијом примјеном би се евентуална неуставност републичких устава могла отклонити.

¹⁷ Видјети: Ј. Ницковић, 2013а, 478–479.

¹⁸ Јанко Ницковић, *Уставни развој „треће“ Југославије*, Београд, 2013, 7–11.

¹⁹ Исто, 11–15.

²⁰ Видјети нпр. *Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske* (25. lipnja 1991), Интернет: <https://www.sabor.hr/hr/deklaracija-o-proglašenju-suverene-i-samostalne-republike-hrvatske-25-lipnja-1991> (приступљено 10. фебруара 2025)

²¹ На овом мјесту можемо навести два основна проблема са којима се ова теза суочавала, а то је првенствено 1) питање носиоца евентуалног права на самоопредјељење до отцјепљења, конкретно чињенице да се као носилац тог права наводе *народи*, а не републике (што води до питања ко је конститутивни народ у појединачној републици) (видјети: Ратко Марковић, *Уставно право*, Београд, 2016, 143–144; Bartul Marušić, „Pravo na samoodređenje naroda u svjetlu međunarodnopravnih pitanja i disolucije SFRJ“, *Studia Polensia*, 6 (1), 2017, 81–85; Роберт Шварка, „Устав из 1974 године као прав-

теза о његовом постојању није имала конкретнoг основа у нормативном дијелу Устава. Устав СФРЈ од 1974. је прописивао: „Граница Социјалистичке Федеративне Републике Југославије не може се мијењати без сагласности свих република и аутономних покрајина“ (чл. 5, ст. 3). Дакле, за промјену државних граница (што осамостаљење неке од република свакако представља) била је потребна сагласност свих република и аутономних покрајина СФРЈ. Из тога се да закључити да Устав СФРЈ од 1974. није прописивао право једностраног иступања република из федерације, те да су, самим тим, одлуке о осамостаљивању ових република биле без основа у тада постојећем поретку.

Став о непостојању права на самоопредјељење до отцјељења у оквиру Устава СФРЈ од 1974, превазилази пуку теоријску тезу, то је и званичан став Уставног суда Југославије (УСЈ), који је он заузео изјашњавајући се о уставности 68. и 72. амандмана на Устав Републике Словеније. „Тумачење УСЈ је било да се о питању промена граница СФРЈ актом проглашења суверености и независности не може одлучивати без сагласности свих република и покрајина и одлуке Савезне скупштине. По тумачењу УСЈ, сва питања у вези са остваривањем права на самоопредељење и отцепљење јесу материја устава СФРЈ, а не устава појединачних република“, пише Милетић.²² Судије УСЈ су своју одлуку засновале на основу претходно цитираног чл. 5 ст. 3 Устава, али и чл. 283 ст 1 тач. 4 и чл. 285 ст. 1 тач. 6 Устава, који су одређивали да одлуку о промјени граница СФРЈ мора донијети СБ Скупштине СФРЈ.²³

Суочене са немогућношћу да ваљано заснују своју независност на одредбама Устава СФРЈ, републике чланице су те основе настојале да пронађу ван његових оквира. Реконструишући логику којом су се руководиле републике приликом осамостаљивања, Ратко Марковић је

ни основ за дисолуцију СФР Југославје“ *SVAROG* br. 19, 2019, 228–237; Vladimir Mikić, „Pola veka ‚lošeg starenja‘: Zašto Ustav SFRJ iz 1974. godine nije stekao ‚status građanstva‘ u modernoj uporednoj ustavnosti?“, у *Право и јавне делатности : liber amicorum Jovica Trkulja* (ур. Слободан Вукадиновић), 2024, стр. 421–422); 2) друго је питање евентуалне конзумације права на самоопредјељење, које се односи на дилему да ли је право на самоопредјељење активно право које се да изнова користити, или је пак ријеч о праву које се искористило у датом историјском тренутку (1918. и 1941) и које је, као такво, конзумирано и неподобно да се „оживљава“ у другим приликама. (вид. Aleksandar Miletic, „Arbitrarni konstitucionalizam: Ustavni sud Jugoslavije, 1989–1991“, у *Jugoslavija: Poglavlje 1980–1991* (ур. Latinka Perović), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2021, 234).

²² A. Miletic, 2021, 235.

²³ Исто; Одлука УС није донијета једногласно, судије из Словеније и Хрватске су издвојиле мишљење, међутим, ваља примјетити да су притом изнијеле: „искључиво разлоге формалне природе и процедуралне мањкавости“. Ни на једном месту се нису дотакли суштинске правне интерпретације горепоментуних чланова устава СФРЈ, вид. исто, 235–236.

њихов приступ представио на следећи начин: „У *првој фази* се република (федералне јединица) проглашавала сувереном државом, како би постигла да критеријум за оцену уставности и законитости, као у свакој сувереној држави, може бити само њено право, тј. њен устав и њени закони. У *другој фази*, сада већ суверена држава, суверено расписује референдум којим пита цело бирачко тело да ли је за то да та суверена држава постане и самостална и независна држава (као да између ‘суверености’ и ‘самосталности и независности’ има неке разлике). Пошто добије одговор који је тражила, ‘суверена’, ‘независна и самостална’ држава доноси декларацију у којој обзнањује своју независност, на шта се своди *трећа фаза*. И у *четвртој и последњој фази*, следи чин отцепљења“²⁴

Јасно је да су овако конституисане независности биле свјесно заснивање дисконтинуитета са поретком СФРЈ, како с формалног, тако и са садржинског аспекта.²⁵ У том смислу је неспорно да је њихов производ управо био конституисање поредака дисконтинуитета у односу на СФРЈ; самим тим, једнако као што су бивше југословенске републике: Словенија, Хрватска, Сјеверна Македонија и Босна и Херцеговина јасно стајале у односу дисконтинуитета са СФРЈ од самог почетка, тако и њихови први устави и укупну правни пореци стоје у истом дисконтинуитету.

СРЈ и теза о њеном континуитету са СФРЈ

За разлику од Словеније, Хрватске и Македоније, које су заступале тезу о томе да је СФРЈ престала да постоји, те да су њене републике постале самосталне државе, „остатак“ СФРЈ, конкретно Србија и Црна Гора, сматрале су да је СФРЈ, иако у суженом облику, наставила своје постојање. Према виђењу ове двије републике, четири федералне јединице СФРЈ су противправно иступиле из савезне државе, због чега је она, не својом вољом, сведена на двије чланице. Ријечима Гавра Перазића: „Поставља се питање, у вези с тим, зашто те две републике не могу да очувају део некад заједничке државе ако су четири републике могле да се отцепе противно уставном систему и створе своје независне државе.“²⁶ Може се рећи да је према виђењу преостале двије републике,

²⁴ Р.Марковић, 2016, 143.

²⁵ У том смислу и Устав Републике Словеније од 1991, и Устав Републике Хрватске од 1991, представљају чинове свјесног дисконтинуитета са уставним поретком СФРЈ. Исто се односи и на Устав Сјеверне Македоније од 1991. Устав Босне и Херцеговине од 1995, иако није донијет по претходно описаном поступку, представља *sui generis* устав по методи доношења, који је свакако донијет без основа у Уставу СФРЈ од 1974.

²⁶ Г. Перазић, 1999, 20.

СФРЈ, слично књизи из које је исцијепано пар страница или поглавља, наставила своје постојање, задржавши свој идентитет и субјективитет, док су републике које су се отцијепиле стекле нови.

Ипак, без обзира на чињеницу што је „сужавање“ СФРЈ било, с аспекта ове двије републике, наметнуто стање – било је јасно да нормативна структура прописана Уставом СФРЈ од 1974. више није одговарала стварности. Било је потребно донијети нови устав, али та потреба није била таква да се Устав СФРЈ од 1974. напросто одбаци. Она је подразумијевала да се он, у дужној мјери, уважи како би се обезбиједио уставноправни континуитет државе. Дакле, доношењу новог устава, Србија и Црна Гора су приступиле са позиције *континуитета и идентитета* са поретком СФРЈ, због чега су се определијиле да нови устав Југославије донесу у складу с поступком уставне ревизије предвиђеним Уставом из 1974.²⁷

Међутим, поставило се питање да ли је, у ситуацији када је претходно шесточлана федерација сведена на двије федералне јединице и када су савезни органи окрњени усљед губитка представника из отцијепљених република, било могуће „ставити у погон“ ревизионе одредбе Устава СФРЈ од 1974. Посебно је било интересантно како обезбиједити „сагласност свих република“, која се захтијевала у поступку ревизије. Учешће свих република се захтијевало и приликом претресања нацрта предлога за промјену устава и утврђивања самог предлога за промјену Устава (чл. 401, ст. 1-3), док је члан 398 предвиђао да је за промјену Устава потребна „сагласност скупштина свих република и аутономних покрајина“. Иако би се, посматрано историјски, ове норме у тренутку њиховог доношења по природи ствари односиле на шест република и двије аутономне покрајине које су биле дио СФРЈ у том тренутку, поставља се питање на кога би се односиле 1992, у битно промијењеним околностима? Ваља примјетити да се оне, с језичког аспекта, сасвим ваљано могу тумачити и тако да би биле остварене у и случају да се сагласе *све* републике које су, у датом тренутку, заправо чланице федерације. Уставне одредбе траже сагласност република, али не одређује које су то републике. У конкретном случају, то су биле само републике Србија и Црна Гора. Овако разумијевање ове норме посебно долази до изражаја уколико имамо на уму да је „промјена“ у федерацији, у конкретном случају, била невољна и усмјерена ка смањењу броја република, али да је она, исто тако, хипотетички могла бити вољна или чак усмјерена ка конституисању додатних република или аутономних покрајина. Јасно је да би, у случају конституисања нове републике или аутономне покрајине, захтјев за нпр. „сагласношћу скупштина свих ре-

²⁷ Видјети: Р. Марковић, 2016, 145-146; П. Николић 1997, 203–204.

публика и аутономних покрајина“ подразумевао, не само сагласност шест република и двије аутономне покрајине које су постојале 1974, у тренутку доношења Устава; већ и сагласност нових република или аутономних покрајина. Исто тако, јасно је да би и у случају иступања република (било уставног или неуставног), захтјев за сагласност морао да се односи, не на првобитне, већ на преостале републике федерације.

Иако је правна теорија остала подијељена у погледу одређења поводом формалног континуитета Устава Савезне Републике Југославије (СРЈ) од 1992. и Устава СФРЈ од 1974,²⁸ сам Устав СРЈ од 1992, донијет 27. априла 1992, изричито је заузео став о томе да је СРЈ *настављач* СФРЈ. О томе Устав говори у другом ставу преамбуле, којим одређује да се доноси: „на темељу непрекинутог субјективитета Југославије и добровољности удруживања Републике Србије и Републике Црне Горе“.²⁹ Настојање да се СРЈ идентификује као настављач СФРЈ присутно је и у одредби чл. 2 ст. 2 Устава СРЈ, који одређује да: „Савезној Републици Југославији могу приступити друге републике чланице у складу са овим уставом“. Овом одредбом, остављена су „отворена врата“ бившим републикама за „повратак“ у Југославију. Истрајност на континуитету СРЈ са СФРЈ исказана је и у другим актима, међу којима вриједи поменути: Основе уређења и функционисање Југославије као заједничке државе од 2. фебруара 1992, Декларацију са свечане сједнице Скупштине СРЈ и двију република од 17. априла 1992, као и Устав Републике Црне Горе од 1992, који преамбулом одређује да се доноси на основу одлуке грађана Црне Горе да Црна Гора: „настави да живи у заједничкој Југославији“.³⁰

Међународноправно разумијевање судбине СФРЈ

Питање правне судбине СФРЈ (и њених бивших република) додатно се усложњава утолико што се, поред унутрашњих представа (бивших) југословенских република, развило и додатно, међународноправно разумијевање судбине СФРЈ.³¹ Полазећи од Декларације о Југославији Европског савеза, као и Декларације о смјерницама за признање нових држава у Источној Европи и СССР-у,³² највећи допри-

²⁸ *Упоредити:* Владан Петров, *Уставно право*, Београд, 2022, 86; Р. Марковић, 2016, 145–146; П. Николић, 1997, 90–91; Ј. Ницовић, 2013б, 28–31; Г. Перацић, 1999, 20–22.

²⁹ Устав Савезне Републике Југославије од 1992. („Службени лист СРЈ“, бр. 1/92)

³⁰ Г. Перацић, 1999, 20; Устав Републике Црне Горе од 1992, („Службени лист РЦГ“, бр. 48/92)

³¹ *Будјету:* Duško Dimitrijević, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije*, Београд, 2012, 173–182;

³² Дејан Лучка, „Крај СФРЈ и Арбитражна комисија Мировне конференције о Југосла-

нос формулисању међународноправног погледа на судбину СФРЈ дала је Арбитражна комисија Мировне конференције о Југославији, познатија као „Бадентерова комисија“. Она је формирана 27. августа 1991, као савјетодавно тијело с циљем да произведе мишљења о међународноправним аспектима југословенске кризе.³³ У том својству, Бадентерова комисија је произвела низ правних мишљења. Већ у првом мишљењу од 29. новембра 1991,³⁴ Комисија је поставила питање да ли су 1) републике СФРЈ у процесу отцјеplења (сецесије) у односу на СФРЈ, што би подразумевало да СФРЈ наставља своје постојање, или 2) је СФРЈ у процесу распадања (растакања, дисолуције), према чему би она престала да постоји као држава, док би све републике биле њене једнаке наследице.

Дакле, судбина СФРЈ се могла схватити или као судбина књиге из које је отцјеplено пар страница (или поглавља), не би ли она, упркос томе, задржала свој идентитет (иако у суженом обиму и садржају); или као судбина чаше која се бесповратно разбила на саставне дјелове, од којих ниједан ниједан није задржао идентитет пређашњег облика, већ је стекао нови. У конкретном случају, Бадентерова комисија је заузела став да СФРЈ, иако још увијек није нестала, јесте у „процесу распадања“ или дисолуције, првенствено зато што њени савезни органи више не посједују ефективну власт над територијом те државе.³⁵ Ипак, према првом мишљењу, процес „распадања СФРЈ“ још увијек није био неповратан. Међутим, недуго затим, ствари су се промијениле. У осмом мишљењу од 4. јула 1992, Комисија је нашла да је „распад СФРЈ готов“, те да она као држава више не постоји.³⁶ Рјешавајући питање односа бивших југословенских република и СФРЈ, Комисија је у свом деветом мишљењу изнијела став да се односи између СФРЈ и новонасталих република имају рјешавати примјеном правила о *сукцесији* држава, не би ли затим, у десетом мишљењу од 4. јула 1992. изричито заузела став да је „СРЈ нова држава која се не може сматрати јединим наследицом СФРЈ“, већ само једном у нису наследица.³⁷

Иако се за мишљења Бадентерове комисије може рећи да, сама по себи, нијесу била извор међународног права, она су убрзо фактич-

вији - Преглед правно-политичке ситуације и критика Првог мишљења Комисије“, *Годишњак студента*, год. I, 2/2013, 108–109.

³³ D. Dimitrijević, 2012, 176.

³⁴ *Исто*, 413–415.

³⁵ *Исто*.

³⁶ Conference on Yugoslavia Arbitration Commission: Opinions on questions arising from the dissolution of Yugoslavia, 31 ILM 1488 (1992), 1493, Интернет: https://www.pf.uni-lj.si/media/skrk_mnenja.badinterjeve.arbitrazne.komisije.1_10.pdf (приступљено 11. фебруара 2025).

³⁷ *Исто*, 1492.

ки прихваћена и од Савјета безбједности Уједињених нација (СБ УН). СБ је већ 30. маја 1992, Резолуцијом бр. 757 „примијетио“: „тврђња Савезне Републике Југославије (Србија и Црне Горе) да аутоматски наставља чланство бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије генерално није прихваћена“.³⁸ СБ УН је затим, Резолуцијом бр. 777 од 19. септембра 1992, заузео став да је „држава претходно позната као Социјалистичка Федеративна Република Југославија престала да постоји“, због чега је закључио да „Савезна Република Југославија (Србија и Црна Гора) не може аутоматски да настави чланство бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије у Уједињеним нацијама“, не би ли препоручио: „Генералној скупштини да одлучи да Савезна Република Југославија (Србија и Црна Гора) треба да се пријави за чланство у Уједињеним нацијама и да не може да учествује у раду Генералне скупштине“.³⁹ Генерална скупштина УН је недуго затим усвојила Резолуцију 47/1 којом је прихватила препоруку у погледу одређења да СРЈ не може да настави чланство СФРЈ у тој организацији, те да не може учествовати у њеном раду, већ да се мора пријавити за чланство.⁴⁰ Своје ставове, СБ УН је потврдио и Резолуцијом бр. 821 од 28. априла 1993.⁴¹

Овим је, може се рећи, конституисано међународноправно виђење према коме се СФРЈ неповратно распала као држава, тако што су њени саставни дјелови конституисани као посебне, нове, државе. Према том виђењу, СРЈ није била ништа друго до још једна у низу бивших југословенских република, која је настала удруживањем двије бивше републике – Србије и Црне Горе. Било је јасно да се међународноправно посматрање судбине СФРЈ и идентитета СРЈ разликовало од саморазумијевања СРЈ. У жељи да делегитимишу мишљења Бадентерове комисије, представници република Србије и Црне Горе су оспорили надлежност овог тијела у погледу његових изјашњења поводом питања субјективитета и континуитета СФРЈ.⁴² Најсликовитији примјер истрајности у ставу о континуитету СРЈ и СФРЈ био је, међутим, у одлуци представ-

³⁸ S/RES/757(1992) Интернет: [https://docs.un.org/en/S/RES/757\(1992\)](https://docs.un.org/en/S/RES/757(1992)) (приступљено 11. фебруара 2025).

³⁹ S/RES/777(1992) Интернет: [https://docs.un.org/en/S/RES/777\(1992\)](https://docs.un.org/en/S/RES/777(1992)) (приступљено 11. фебруара 2025).

⁴⁰ UN General Assembly (47th sess. : 1992-1993), *Recommendation of the Security Council of 19 September 1992 : resolution / adopted by the General Assembly, A/RES/47/1*, UN General Assembly, 22 September 1992, Интернет, <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/1992/en/87118> (приступљено 12. фебруара 2025)

⁴¹ S/RES/821(1993), Интернет: [https://docs.un.org/en/S/RES/821\(1993\)](https://docs.un.org/en/S/RES/821(1993)) (приступљено 11. фебруара 2025)

⁴² Matthew Craven, „The European Community Arbitration Commission on Yugoslavia“ *The British Yearbook of International Law*, 66.1, 1996, 342-353.

ника СРЈ да, упркос ставовима СБ УН и ГС УН, не подносе пријаву за чланство у УН, истрајавајући на ставу да им као настављачима државности СФРЈ, следује чланство по том основу.

Конкурентност парадигми

Посматрано са мета-позиције, у периоду између 1992. и 2000, дакле, постојале су двије супротстављене парадигме о судбини СФРЈ. Једна је била она међународне заједнице, према којој се СФРЈ распала на саставне дјелове, од којих је сваки наставио своје постојање као посебна и нова држава (СРЈ, додуше, као двочлана федерација). Друга је била она СРЈ, према којој је СФРЈ, последице иступања четири државе чланице, наставила своје постојање као двочлана федерација СРЈ. Дакле, постојао је раскорак између међународноправног поимања континуитета и идентитета једне државе и њеног, унутрашњег самопоимања. Посматрано с теоријског становишта, у оваквим ситуацијама, обје ове представе имају потенцијал да се наметну као тачне. Ниједна од њих, строго узев, не може да се *a priori* одбаца као нетачна.⁴³ То, која ће се конституисати као правна стварност, не зависи од њене унутрашње основности, већ од политичких прилика. Међутим, животна стварност је таква да је тешко замислити ситуацију у којој би једна држава, умјесто да подлегне, успјела да наметне свој став међународној заједници. У случају Југославије, та немогућност је била посебно упадљива.

Међутим, недуго последице петог октобра 2000, промјеном носилаца власти у СРЈ, ствари су почеле да се мијењају. Већ 27. октобра 2000, СР Југославија је поднијела молбу за пријем у УН, а већ 1. новембра 2000. је усвојена Резолуција ГС УН бр. 55/12 којом је СРЈ примљена у УН као нова чланица.⁴⁴ Тиме је, заправо, међународноправна представа о идентитету СРЈ поунутрашњена и на нивоу саморазумијевања СРЈ. Последице осам година, СРЈ је прихватила представу о себи као о новој држави, насталој 1992. у складу с виђењем Бадентерове комисије и каснијим одлукама УН, одричући се становишта да је настављач државности СФРЈ. СРЈ више није била Југославија, већ још једна у низу наследица „бивше“ Југославије.⁴⁵ Промјена парадигме је директно утицала на разумијевање поријекла и природе СРЈ. Према новом разумијевању, СРЈ није постојала као „остатак“ СФРЈ, већ као федерација која је настала удруживањем двије републике, Србије и Црне Горе.

⁴³ Видјети: Ханс Келзен, *Чиста Теорија права: увод у проблематику правне науке*, Београд, 2007, 91–95.

⁴⁴ D. Dimitrijević, 2012, 182, фн. 348.

⁴⁵ М. Крећа, 2017, 240.

Тиме је њен карактер, у основи, препознат као уговорни. Овим је отворен простор и за расправу о модалитетима њеног евентуалног раздруживања.

Наиме, ако је држава настала на основу споразума Србије и Црне Горе, онда је јасно да у њеним темељима лежи право на самоопредјељење република, које се, у одговарајућим условима, може поново активирати. Становиште о таквој могућности, постепено је почело да се развија у Црној Гори после 1997. Представници ове републике су све чешће тврдили да је првобитни споразум двије републике из 1992. обесмишљен, те да је савез Србије и Црне Горе потребно редефинисати. Став о овом питању, Влада Црне Горе је исказала 26. маја 1999, у документу „Основи нових односа Црне Горе и Србије“ којим позива на преуређење СРЈ, или прецизније, преуређење односа између Републике Црне Горе и Републике Србије.⁴⁶ Упориште за овакву понуду, Црна Гора је налазила у „неотуђивом праву Црне Горе на самоопредељење“ које је „верификовано одлукама УН и Баденерове комисије и утврђено Уставом Црне Горе од 1992. године“.⁴⁷ Интересантно је да је ова понуда, поред позива на Устав Републике Црне Горе од 1992, дефинисала да Устав СРЈ „не може бити основ за успостављање нових државних односа Србије и Црне Горе“.⁴⁸ Тиме је, заправо, слиједила логику поступања бивших југословенских република, које су претпостављале своје републичке уставе савезном уставу. Међутим, ова понуда није наишла на разумијевање у остатку СРЈ.⁴⁹

Међутим, недуго после петookтобарских промјена, услиједила је нова понуда Црне Горе. Осмог децембра 2000, Влада Црне Горе је представила документ „Основи нових односа Црне Горе и Србије“.⁵⁰ У овом документу, републичке власти Црне Горе су поновиле да „Устав СРЈ из 1992. године не може бити основ за успостављање нових односа држава Црне Горе и Србије“, инсистирајући, умјесто тога, на „новим процедурама“.⁵¹ Овом платформом, стављено је на знање да републичке власти Црне Горе „Србију и Црну Гору“ виде као двије будуће „независне и међународно признате државе“ које ће, по одржаним референдумима, да се изјасне о евентуалном ступању у државни савез (конфедерацију).

⁴⁶ Документ је објављен у: Slavko Lukić, Miodrag Vuković, Boro Vučinić, *Opšti komentar Ustavne povelje Državne zajednice Srbija i Crna Gora*, Službeni list Republike Crne Gore, Podgorica, 2003, 9–30.

⁴⁷ Исто, 9.

⁴⁸ Исто, 12.

⁴⁹ Mijat Šuković, Tri različita ustavna uređenja Crne Gore, *Revus*, 11: 2009, 20–21, Интернет: <https://journals.openedition.org/revus/1092> (приступљено 11. фебруар 2025).

⁵⁰ S. Lukić *et al.* 2003, 31–46

⁵¹ Исто, 35.

рацију). Писци ове платформе су истакли: „За савез Црне Горе и Србије једино је прихватљива концепција која у основу ставља уставни положај држава, као изворних носилаца суверености“⁵²

За разлику од првог пута, органи Републике Србије, као и савезни органи, прихватили су понуду за разговор о преуређењу односа Србије и Црне Горе. Представници двије републике приступили су преговорима о преуређењу државе, чији је резултат био „документ под насловом Полазне основе за преуређење Србије и Црне Горе, потписан 14. марта 2002. године, којим се ствара државна заједница са именом Србија и Црна Гора“,⁵³ познатији као „Београдски споразум“. Већ се на основу званичног назива овог документа види да је имао за предмет преуређење односа „Србије и Црне Горе“, не СРЈ. Тиме је учвршћен став да су републике биле власне да уређују своје међусобне односе, чисто на основу права на самоопредјељење, мимо постојећих оквира савезног устава. О томе додатно говори чињеница да нико од потписника Београдског споразума „по тада важећим уставима (савезном и република чланица) није био носилац уставотворне власти. (...) Тим споразумом погажен је и савезни устав али и Устав Републике Црне Горе у којем изричито стоји да се о променама државног статуса ‘не може одлучивати без претходно спроведеног референдума грађана’“⁵⁴ То како је овај споразум заправо пратио логику на којој се темељио распад СФРЈ, јасно представља Ратко Марковић кад каже да су тим споразумом државе чланице: „прошле следећу еволуцију: од република чланица федералне државе (СР Југославије) постале су најпре државе у пуном смислу речи, да би, затим, закључиле споразум о државној заједници (који, иначе, није држава) и тако постале државе чланице те државне заједнице“.⁵⁵

Постизањем Београдског споразума је и на формалном нивоу озваничен тријумф међународноправне представе о природи и поријеклу СРЈ, као државе настале удружењем њених бивших савезних република, Црне Горе и Србије. Недуго по потписивању овог споразума, усвојена је и Уставна повеља Србија и Црне Горе, чиме је конституисана Државна заједница Србија и Црна Гора. Она се најбоље дала описати као: „уговорна заједница орочена на период од три године, а по истеку тог периода државе чланице имају право да покрену поступак за промену државног статуса, односно за иступање из заједнице“⁵⁶ Поступак за иступање из заједнице је подразумијевао организовање референдума (чл.

⁵² Исто, 37.

⁵³ М. Šuković, 2009, 30.

⁵⁴ Ј. Ницовић, 2013б, 169.

⁵⁵ Р. Марковић, 2016, 148.

⁵⁶ Ј. Ницовић 2013б, 173.

60, ст. 1-2).⁵⁷ Чл. 60, ст. 5 Уставне повеље је одређивао да ће међународноправни субјективитет Државне заједнице Србија и Црна Гора (ДЗ СЦГ) наставити она држава која не искористи право на иступање из државне заједнице. Дакле, субјективитет Србије и Црне Горе, а самим тим и СРЈ, имао је да припадне оној држави која не одлучи да расформира државну заједницу.

Право да иступи из заједнице искористила је Црна Гора (ЦГ). Она је 21. маја 2006. године организовала референдум на коме су се грађани те републике изјаснили у прилог одлуци „да Република Црна Гора буде независна држава са пуним међународно-правним субјективитетом“. Услов, према коме је у прилог независности Црне Горе морало да се изјасни више од 55% изашлих бирача, уз минималну излазност од 50%, био је испуњен. Тачно 55,4% од изашлих бирача (од укупно 86,3% уписаних) је гласало за независност Црне Горе⁵⁸ Недуго затим, скупштина Црне Горе је усвојила Декларацију независне Црне Горе, којом је констатовала да је постала независна држава са пуним међународноправним субјективитетом.⁵⁹ Како је Република ЦГ искористила право да иступи из ДЗ СЦГ, субјективитет СЦГ, а самим тим и СРЈ, наставила је Република Србија.

Закључак

Може се рећи да је Устав СФРЈ од 1974. више допринио смрти Југославије недореченошћу, неголи конкретним одредбама. Иако је оставио простор тумачењима према којима су републике биле титулари права на самоопредјелјење до отцјепљења, тај простор није био велик. Републике које су одлучиле да иступе из ове федерације су трајни основ својим одлукама пронашле, не у Уставу СФРЈ од 1974, већ у међународном праву, конкретно одлукама међународних органа. Међународно право је озаконило оно што се, искључиво с аспекта Устава СФРЈ од 1974, није могло оцијенити као законито. И више од тога. Доминација међународног права је била таква да није оставила простор опстанку конкурентске парадигме, чак ни у погледу саморазумијевања СРЈ и њеног континуитета са СФРЈ. Истрајавање на таквој парадигми донијело би међународну политичку и правну изолацију СРЈ. У том смислу, приступ међународној заједници је подразумијевао „капитулацију“ унутрашњег поретка у корист међународног и одрицање континуитета

⁵⁷ Уставна повеља државне заједнице Србија и Црна Гора („Службени лист СЦГ“, бр. 03/01)

⁵⁸ Р. Марковић, 2016, 150; Ј. Ницовић, 2013б, 204.

⁵⁹ Ј. Ницовић, 2013б, 204.

СРЈ са СФРЈ. Због тога, тријумф тезе према којој СФРЈ није имала свог настављача у СРЈ, није био правна, већ политичка неминовност.

Matija R. STOJANOVIĆ

THE 1974 CONSTITUTION OF THE SFRY AND CONSTITUTIONAL (DIS)CONTINUITIES IN THE TERRITORY OF THE (FORMER) YUGOSLAVIA

Summary

The question of state continuity and discontinuity—specifically, whether a state has only successors or also continuators—along with the opposing responses to this issue in both international and domestic legal spheres, resurfaced at the end of the 20th century, particularly in relation to the fate of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). It can be argued that the 1974 Constitution of the SFRY contributed more to the dissolution of Yugoslavia through its ambiguities than through its concrete provisions.

While the Constitution left room for interpretations suggesting that the republics held the right to self-determination, including secession, this space was not extensive. The republics that chose to leave the federation ultimately based their decisions not on the 1974 SFRY Constitution but on international law, specifically on rulings by international bodies. International law legitimized what, from the sole perspective of the 1974 Constitution, could not be deemed legally valid.

Moreover, the dominance of international law was so pronounced that it left no room for an alternative paradigm, even in terms of the Federal Republic of Yugoslavia's (FRY) self-perception and its claim to continuity with the SFRY. Persisting with such a paradigm led to the FRY's international political and legal isolation. In this sense, integration into the international community necessitated the "capitulation" of the internal legal order in favor of international law and the renunciation of the FRY's continuity with the SFRY.

Therefore, the triumph of the thesis that the SFRY had no legal successor in the FRY was not a legal inevitability but a political one.

Извори

Conference on Yugoslavia Arbitration Commission: Opinions on questions arising from the dissolution of Yugoslavia, 31 ILM 1488 (1992), 1493, Интернет: https://www.pf.uni-lj.si/media/skrk_mnenja.badinterjeve.arbitrazne.komisije.1_.10.pdf (приступљено 11. фебруара 2025).

- Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske* (25. lipnja 1991.), Интернет: <https://www.sabor.hr/hr/deklaracija-o-proglasenju-suverene-i-samostalne-republike-hrvatske-25-lipnja-1991> (приступљено 10. фебруара 2025)
- S/RES/757(1992) Интернет: [https://docs.un.org/en/S/RES/757\(1992\)](https://docs.un.org/en/S/RES/757(1992)) (приступљено 11. фебруар 2025).
- S/RES/777(1992) Интернет: [https://docs.un.org/en/S/RES/777\(1992\)](https://docs.un.org/en/S/RES/777(1992)) (приступљено 11. фебруар 2025).
- S/RES/821(1993), Интернет: [https://docs.un.org/en/S/RES/821\(1993\)](https://docs.un.org/en/S/RES/821(1993)) (приступљено 11. фебруар 2025).
- UN General Assembly (47th sess. : 1992-1993), *Recommendation of the Security Council of 19 September 1992 : resolution / adopted by the General Assembly, A/RES/47/1*, UN General Assembly, 22 September 1992, Интернет: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/1992/en/87118> (приступљено 12. фебруара 2025)
- Устав Републике Црне Горе од 1992 („Службени лист РЦГ“, бр. 48/92)
- Устав Савезне Републике Југославије од 1992. („Службени лист СРЈ“, бр. 1/92)
- Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије („Службени лист СФРЈ“, бр. 09/74)
- Уставна повеља Државне заједнице Србија и Црна Гора („Службени лист СЦГ“, бр. 03/01)

Литература

- Craven Matthew, „The European Community Arbitration Commission on Yugoslavia” *The British Yearbook of International Law*, 66.1, 1996, 333–413.
- Dimitrijević Duško, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije*. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2012.
- Đorđević Stevan, *O kontinuitetu država – sa posebnim osvrtom na međunarodnopravni kontinuitet Kraljevine Jugoslavije i FNRJ*, Naučna knjiga, Beograd, 1967.
- Jacobsohn Gary, „Constitutional Identity“, *The Review of Politics*, Vol. 68, No. 3, 2006, 361–397.
- Kelsen Hans, *The General Theory of Law and State*, Transaction Publishers, New Brunswick — New Jersey, 2006.
- Kelzen Hans, *Problem suverenosti i teorija međunarodnog prava*, Službeni list SRJ, . Beograd, 2003.
- Lukić Slavko, Vuković Miodrag, Vučinić Boro, *Opšti komentar Ustavne повеље Državne zajednice Srbija i Crna Gora*, Službeni list Republike Crne Gore, Podgorica, 2003.
- Marušić Bartul, „Pravo na samoodređenje naroda u svjetlu međunarodnopravnih pitanja i disolucije SFRJ“. *Studia Polensia*, 6 (1), 2017, 49–99.

- Mikić Vladimir, „Pola veka ‘lošeg starenja’: Zašto Ustav SFRJ iz 1974. godine nije stekao ‘status građanstva’ u modernoj uporednoj ustavnosti?“, у *Право и јавне делатности : liber amicorum Jovica Trkulja* (ур. Слободан Вукадиновић), Правни факултет Универзитета у Београду - Институт за упоредно право - Досије студио, Београд, 2024, стр. 411–428.
- Miletić Aleksandar, „Arbitrarni konstitucionalizam: Ustavni sud Jugoslavije, 1989–1991“, у *Jugoslavija: Poglavlje 1980–1991* (ур. Latinka Perović), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2021, 229–245.
- Raz Joseph, „Kelsen’s theory of the Basic Norm“, *The American Journal of Jurisprudence*, 19(1), 1974, 94–111.
- Raz Joseph, „The Identity of Legal Systems“, *California Law Review*, 59(3), 1971, 795–815.
- Spagnolo Benjamin, *The Continuity of Legal Systems in Theory and Practice*, Hart Publishing, Oxford – Oregon, 2015.
- Šuković Mijat. „Tri različita ustavna uređenja Crne Gore“, *Revus*, 11, 2009, Интернет: <https://journals.openedition.org/revus/1092> (приступљено 11. фебруар 2025).
- Врачар Стеван, „Револуција и дисконтинуитет државноправног поретка“ *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 4, 1961, 425–430.
- Јовановић Слободан, „Краљевина СХС“ у. *Политичке и правне расправе II*. Просвета, Београд, [1935] 2005, 285–430.
- Келзен Ханс, *Чиста Теорија права: увод у проблематику правне науке*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2007.
- Крећа Миленко, *Међународно јавно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2017.
- Лучка Дејан, „Крај СФРЈ и Арбитражна комисија Мировне конференције о Југославији - Преглед правно-политичке ситуације и критика Првог мишљења Комисије“, *Годишњак студената*, год. I, 2/2013, 102–123.
- Марковић Ратко, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016.
- Милојевић Момир, „Континуитет и дисконтинуитет државног правног поретка“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1–4, 2001, 186–204.
- Николић Павле, *Од распада до безнађа и наде : сведочанство о једном времену*. Филип Вишњић, Београд, 1997.
- Ницовић Јанко, *Уставни развој „друге“ Југославије*, Ирва инвестиције, Београд, 2013.
- Ницовић Јанко, *Уставни развој „треће“ Југославије*, Ирва инвестиције, Београд, 2013.
- Перазић Гавро, „Међународноправни континуитет државе са освртом на континуитет СФРЈ-СРЈ“, *Војно дело*, вол. 51, бр. 2, 1999, 19–33.
- Петров Владан, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2022.
- Шварка Роберт, „Устав из 1974 године као правни основ за дисолуцију СФР Југославије“, *SVAROG* br. 19, 2019, 228–237.